

All rights reserved ©

יעקב מלכין

ננסי דארל מקנה

פליס פזנר מלכין

עורך

צילום

ציורים

הנרי אטלן * נתיבה בן-יהודה * פרץ חיים * חיים כהן * גאולה כהן * רות, סטנלי,
ג'ודית וג'סיקה כהן * טרודי דותן * האב מרסל דיבואה * שייח סעד א-דין אל-עלמי *
נוהא אל-גול * חיים גורי * רפיק חלבי * הרב יוסף קאפח * משה כץ ומשפחתו * טדי קולק *
עוזי נרקיס * אנוואר נוסייבה * קירסטן פדרסן * הרב אורי רגב * יהודה רופא *
יגאל שילה * מירון סימה * הרב עדין שטיינזלץ * אריה (לייב) וייספיש * מוריס ומיכל זילכה *

מהי ירושלים עבורי?

ירושלים היא עיר שהשקט מהדהד בה. אין עיר אחרת בעולם שבה אדם נתקל כה רבות בדממה. המדבר פולש לירושלים, לא רק בעמקים החודרים ומתפתלים בין הגבעות שעליהן נבנתה העיר, ועליהן היא משקיפה – הוא חודר לעיר גם בשתיקתו, כמו השקט ששמע הנביא כשנוכח שאלוהים לא היה קיים ברוח ולא ברעש.

אולם הדממה של ירושלים טומנת בחובה סערה שבה טמון כוח תמידי, בסכנה תמידית להתפרצות הרת אסון. הסערה הרדומה הזו מורכבת מניגודים רבים, שאינם ברי פתרון – קווים היוצרים את המתח שבין נקודות הקיצון: המרחקים שהם תוצאת האמונה והידע, הדת והמסורת והתרבות, החוצצים בין קבוצות אתניות בקרב קהילות דתיות, פלגים דתיים בקבוצות אתניות, קבוצות אנטי-דתיות וקבוצות מכל הקשת הפוליטית – יהודים, מוסלמים ונוצרים. האיזון העדין אך גם יציב בין הכוחות הרבים המיוצגים בקבוצות אלה – זהו הסוד לדממה הירושלמית, סוד האחדות שמדי יום כובשת את המגוון, סוד שלמותה של עיר-שלם, ירושלים, "העיר המושלמת" ששמה הקדום, שניתן לה לפני כ-4,000 שנה, כבר הכיל בתוכו את ערגתה לשלמות, למלאות ולאחווה.

מרחקים ומרחבים אלו בירושלים נחשפים בכל פעם שפוגשים אדם עם משפחתו, ונגלים מן המפה הפוליטית/חברתית/תרבותית/דתית המתארת אותם. המרחק האמיתי בין שתי שכונות סמוכות לעתים קרובות עולה על המרחק הגיאוגרפי ביניהן.

המרחק האידאולוגי והדתי בין קבוצות החסידים השונות המתגוררות בשכונה אחת עשוי להיחשף לפתע בעת התפרצות אלימה, משל היו ההבדלים עולים על הגורמים המשותפים להם. נוסע באוטובוס ממרכז העיר לאוניברסיטה בהר הצופים המביט מחלונו בשכונות היהודים הדתיים והערבים שבהן עובר האוטובוס, אינו יכול שלא לדמיין את המגוון העצום של קבוצות ותת-קבוצות המהוות את המרחק החברתי של אוכלוסיות אלה. בשובו מהר הצופים, בנסיעה בשכונות שבהן מיעוט של יהודים דתיים חי

בדו-קיום עם רוב של חילונים, שוב יתקשה לספור את הגוונים האידאולוגיים והמחלוקות הפוליטיות המפרידות את התושבים, בנוסף לגישותיהם השונות כלפי הדת.

זוהי ירושלים שלי הוא מיזם המכיל **תערוכה**, ספר וסרטים תיעודיים שמטרתם להביע את המורכבות של ירושלים: הקשת הרחבה של הדעות והחברה, אמונה ודת, החלומות והתקוות, כולם מגולמים בעיר.

תערוכת **זוהי ירושלים שלי** והספר הנושא שם זה מכילים פרק נפרד המוקדש לכל אחת מאותן דמויות ירושלמיות, כ-30 במספרן. כל פרק מכיל:

- ציור של האמנית הירושלמית פליס פזנר מלכין;
 - תמונה וכתבה מצולמת מחיי האדם הירושלמי, יצירתה של ננסי דארל מקקנה, צלמת קנדית החיה בלונדון;
 - דיוקן מילולי מאת סופר או היסטוריון, המבוסס על ראיונות מיוחדים.
- הדמויות שנבחרו הן ייחודיות, ככל אדם, אך ייחודן יתואר בתערוכה ובספר זה, שכן הם קשורים לחייהם בירושלים ולאופן שבו חייהם מאירים את העיר ואת ייחודה. המפגש עם מקומות בירושלים יאיר אותם באור חדש של חשיבות אישית הניתנת להם בראיונות.

במהלך התערוכה, סרטי תעודה היסטוריים שיוקדשו לכמה מהאנשים הכלולים במיזם זה יוצגו במסכי הטלוויזיה ואף בערוצי הטלוויזיה המקומיים, במהלך תצוגת התערוכה הנוודדת.

מפגש מולטימדיה עם כל אדם הוא אינטנסיבי, לא רק בגלל כמות המידע אודות האדם, אלא בעיקר משום שאנו רואים אותו דרך חוויותיהן האישיות של האמן, הצלם והסופרים. המפגש עם העיר, על מורכבותה האנושית נעשה מוחשי יותר כאשר הפגישה עם הפרט המתגורר בירושלים נמצאת במוקד.

אלה הם כמה מהאנשים שפגשנו בהכנת **ירושלים שלי**.

כל חלק בירושלים נדמה למבקר בו כייחודי, מורכב ושונה מכל מקום אחר בנוף שבו ובמשמעותו, אלה הם ההבדלים בין העולמות השונים של האנשים שפגשנו בצמתיה של ירושלים.

בדרכי לסינמטק הירושלמי, על השביל התלול המוביל לגיא בן הינום, העמק שבו נגלית תמונת הפנורמה הרחבה שבה מופיעים הר ציון, והמדבר הנגלה מעבר לגבעה, פגשתי את פרופ' הנרי אטלן, מדען וקבליסט, ראש המכון לרפואה אטומית בבית החולים הדסה עין כרם. עמדנו בשעת בין ערביים, בעוד קרן השמש האחרונה אוחזת בגבעות העיר העתיקה, לפני שתיעלם מהשמיים.

שוחחנו על הביקור שערכנו אצל אריה (לייב) וייספיש, בסדנה שלו במאה שערים, שבה הוא עוסק בכתיבת סת"ם, ומקדיש את זמנו הן ללימוד ניטשה והן ללימוד החיבור שבין הפילוסופיה של ניטשה למחשבת ישראל. וייספיש היה בעבר פעיל כנציג הזרם האנטי-ציוני 'נטורי קרתא', הדוחה את קיומה של מדינת ישראל המודרנית; הוא אף פעל למטרה זו מול השלטונות בעמאן, בירת ירדן ובמוסדות האו"ם בניו-יורק.

חיים כהן, משפטן ופילוסוף, לשעבר היועץ המשפטי לממשלה (בעת הקמת המדינה, בתקופה שבה גובשו החוקים וההליכים המשפטיים במדינה), ולאחר מכן שופט בבית המשפט העליון; הוא עלה לישראל מגרמניה כתלמיד ישיבה חרדי, ולימים הפך לאחד ממובילי המחנה החילוני, המהווה את רוב האוכלוסייה היהודית במדינה, ולאחד הדוברים המובילים של הליברליזם הנאור והסובלנות, בתערובת עם קנאות לזכויות אדם ולדמוקרטיה.

אין אפשרות למדוד את המרחק ואת הזיקה שבין העולמות השונים של כהן ושל דיין בית הדין הרבני הגדול לערעורים, הרב יוסף קאפח, מהמומחים המובילים בנושא הרמב"ם, נצר למשפחת רבנים מתימן, שהיו גם צורפי כסף וזהב. הוא עלה לארץ מצנעא עם משפחתו, ועודנו משמש רב בבית הכנסת התימני הקטן בנחלאות, על מדרונותיה המערביים של העיר המודרנית, על סמטאותיה המתפתלות במדרון המוביל אל הגבעה שליה נבנו כנסת ישראל ומוזיאון ישראל.

ישנו מעבר חד מבתי הכנסת של הרב קאפח לעולמו של הרב אורי נגב, המועסק במכללת "היברו יוניון קולג'" השייכת לתנועה הרפורמית, ומשמשת כמרכז להכשרת רבנים רפורמיים מארה"ב.

המכללה ניצבת מול הרצועה הירוקה של הגנים העירוניים החדשים המקיפים את חומות העיר העתיקה. הגנים נבנו לאחר שעיריית ירושלים, בראשות טדי קולק, חשפה את יסודות החומות. מיזמי בנייה חדשים נבנים בקנה מידה חסר תקדים בהיסטוריה בת 4,000 השנים של ירושלים. עם זאת, המאפיין המרכזי של כהונת טדי קולק כראש העיר אינו תרומתו ליופייה של העיר, אלא בהתמודדותו, מאז מלחמת ששת הימים, עם הבעיות שנוצרו באיחוד העיר הדו-לאומית. מנהיגותו של קולק נחשפת בהתמודדותו, יום אחר יום, עם הקשיים העולם מעצם העובדה ששני העמים חיים בעיר זה לצד זה.

אנוואר נוסייבה, דיפלומט ירדני לשעבר, מושל ירושלים לשעבר, וכעת ראש חברת החשמל המזרח ירושלמית. התאגיד נמצא בשליטה ערבית וירדנית, אך מספק חשמל הן לתושבים היהודים והן לערבים. אישיותו של נוסייבה, נאמנותו ללאום הפלסטיני, ומדיניותו העקבית של שאיפה לירושלים פתוחה, חופשיה ממעמד פוליטי או לחץ, מגלמת את תערובת הניגודים שתיתכן רק בירושלים. רחוב דרוויש, המוביל משער הורדוס להר הבית, קרוי על שם משפחת אמו.

המרחקים שבין ההשקפות השונות החלו להיראות אחרת. אחד מקרוביו של נוסייבה אמר לי: "עלינו לזכור תמיד שהביקור המתועד הראשון בירושלים היה ביקורו של אברהם, אבי ישמעאל ויצחק, אצל המלך היבוסאי מלכיצדק, שכבר אז שימש ככהן של הקב"ה. אין כוח בעולם שיכול לשבור את החיבור הזה שהוטבע בזיכרונות כה רבים – אמונתנו המשותפת הפכה לחלק מהותי במודעות הלאומית של שני העמים.

סמוך לביתה של קירסטן פדרסן, אמנית צלמיות ותיאולוגית דנית המשוייכת לכנסייה האתיופית, מעבר לפסגת הר הצופים, אנו משקיפים על העיר העתיקה, על רחובותיה ורובעיה הנפרדים זה מזה ומסומנים בגבולות ברורים, ומאוחדים בחומה הסובבת אותם. קירסטן פדרסן כותבת את עבודת הדוקטורט שלה בנושא הפרשנויות לספר תהילים שנכתבו בשפת געז העתיקה, לאחר שכתבה ספר בנושא ההיסטוריה של הכנסייה האתיופית בישראל. היא דוברת אמהרית, עברית, דנית ושוודית, וכמו כן מעבירה הרצאות בצרפתית ובאנגלית. הרצאותיה במכון "אקה הומו" בווינה דולורזה, הסיורים שהיא עורכת לאורחים במגורי הנזירים האתיופים שעל גג כנסיית הקבר הקדוש, שיחותיה עם תלמידיה בקרב הכמרים האתיופיים בירושלים, שנכוחותם וזכויותיהם בעיר מהוות את אחת הבעיות הדיפלומטיות בין ישראל

למצרים, על אוכלוסייתה הקופטית הגדולה, כל אלה הופכים את הפגישה עם קירסטן פדרסן לאירוע מיוחד וירושלמי במהותו.

המבט הבלתי-פוסק אל העבר, המקורות הקלאסיים, המודעות לכתבים העתיקים ולפרשנויותיהם, סביר שימלאו את עולמם של ירושלמים רבים – ויעוררו את זעמם של אחרים, הרואים את השפעתו המזיקה והבלתי פוסקת של העבר על ההווה כמקורה של האנומליה שבחיים בעיר. הסופרת נתיבה בן-יהודה, הידועה בגישתה המחמירה כלפי ירושלמיות וירושלמים, המשיכה לגור בעיר במשך 37 שנה. ירושלים, כך סבורה נתיבה בן יהודה, על הפרובינציאליות שלה וחלוקתה לגטאות מסתגרים, דומה אך במעט לירושלים של כל אחת מהדמויות המוצגות כאן.

למרות שרבים בירושלים היו מעדיפים לראותה כעיר של ההווה, החופשיה מתודעת העבר, ישנם רבים אף יותר הרואים את ירושלים כסמל של המשכיות היסטורית. ירושלים שבה להיות אחד ממרכזי לימודי היהדות המובילים בעולם. אנשים כמו הרב עדין שטיינזלץ, מלומד, מתרגם תלמוד ומורה, מושכים תלמידים חילוניים ודתיים כאחד. הרב שטיינזלץ עורך סימפוזיונים וסמינרים המפגישים יהודים מכל הזרמים והפלגים, לצורך דיון משותף על הקשר שלהם ליהדות ולמסורתה המחשבתית. שטיינזלץ מסמל את תחייתה של ירושלים כמרכז של לימודי היהדות, לעתים קרובות במידה רבה של חדשנות.

ארכיאולוגים כגון *טרודי דותן*, שגדלה והתחנכה בירושלים, וממלאת תפקיד מרכזי במכון הארכיאולוגי של האוניברסיטה העברית, מייצגים את הדור השני של ארכיאולוגים ישראלים. ממצאים מחפירותיה בחצור הגלילית מוצגים במוזיאון ישראל, עם תרבות פלישתית שגילתה בחולות עזה. לארכיאולוגיה חשיבות מיוחדת בישראל, הן תרבותית והן פוליטית. כל ממצא ארכיאולוגי סביר שישפיע לא רק על הידע שלנו בנוגע לעבר, אלא גם על תפיסתנו את העיר והמדינה שבה אנו חיים. זהו תפקיד חשוב בחייו של כל ישראלי, מלומד והדיוט כאחד.

בית ספר לנערות ברובע המוסלמי בעיר העתיקה משמש בית למיזם חינוך ההורים הגדול בישראל. מנהלת בית הספר היא נוהא אל-גול, בתו של מוכתר הכפר סילוואן בעבר (היא עודנה מתגוררת בבית המשפחה). היא מנהלת בית ספר לנערות ערביות משכונות מצוקה, ומקדישה עצמה לחינוכם של הורי. השיחות עמה בביתה ובבתי חבריה היהודים – מורים העובדים תחתיה וסטודנטים שלומדים עמה באוניברסיטה – מגלים אופטימיות מפקחת, נטולת אשליה, אך גם נטולת ספקות בנוגע לאתגרים ולצורך להתמודד עמם באופן יומיומי, תחת כל נסיבות. פשטותה של דרכה של נוהא באה לידי ביטוי בכך שהיא מכירה בבעיות ומוכנה להתמודד עמן. זאת בניגוד מובהק לפשטנות המתעלמת מבעיות, מתכחשת לקיומם של ניגודים מובנים לתופעות היסטוריות, מתעלמת מסכסוכים של ממש המסכלים חלומות לאומיים, ושוללת זיכרונות המנחים פעולות.

בהתאם לכך, **ירושלים שלי** אינה כוללת קיצונים, המייצגים מיליטנטיות פשטנית ומאמינים בפתרונות אלימים. שוחחנו עם פרטים המייצגים השקפות לאומיות ברורות ומוגדרות, כגון שיח סעד א-דין אל-עלמי, מופתי ירושלים, וראש המועצה המוסלמית העליונה. הכרזותיו והתבטאויותיו מביעות את השקפתם של תומכיו בקרב הפלסטינים בשני עברי הירדן, אשר בלעדיה לא ניתן להבין את מורכבות בעיית ירושלים. בתור האחראי על המקומות הקדושים למוסלמים בהר הבית, המופתי של ירושלים מייצג את הסכסוך המר מבין כל הסכסוכים הדתיים הפוטנציאליים בירושלים ובהר הבית, המקודש לשני העמים.

חברת הכנסת גאולה כהן מייצגת אף היא עמדה לאומית קיצונית וברורה לא פחות. על מנת להבטיח את זכויות העם היהודי בארץ ישראל ובבירתה, גאולה כהן נלחמת על עמדות ותוכניות בלתי-מתפשרות, שתומכיה רואים כחיוניות לעצם קיום העם היהודי ומדינתו. מכאן עולה החשיבות שבלימוד יסודי של עמדות אלה, הבנת השלכותיהן בעיני תומכיהן ומתנגדיהן, ולענייננו, הבנת המסקנות העולות מעמדות אלה בנוגע לירושלים.

אין לדמות את ירושלים רק לשדה קרב של כוחות לאומיים המועדים להתנגש, אם קולם של הקיצונים יגבר. חייהם של ארבע מאות וחמישים אלף התושבים בעיר מגוונת זו אינם רוויים בפוליטיקה, אלא בעבודה ולימודים בעשרות מוסדות השכלה גבוהה, דתיים וחילוניים, באקדמיה למוזיקה, באקדמיה לאמנות פלסטית, בשני הקמפוסים של האוניברסיטה העברית הראשונה בעולם, בבתי החולים המסונפים לה, בתיאטראות, אולמות הקונצרטים, ברשות השידור, באולפני הקולנוע הנבנים בעיר וסביבה, בארכיון הסרטים הלאומי, בספרייה הלאומית, במוזיאון ישראל – כל אלה הפכו את ירושלים לא רק לבירת מדינת ישראל, אלא גם לאחד המרכזים המובילים בעולם של תרבות יהודית. אף אם מיזם זה מדגיש את ההיבטים הפוליטיים והחברתיים בקיומה של העיר (ומה טומן בחובו העתיד עבור העיר? כיצד נתמודד עם בעיותיה?), הוא יכול גם קבוצה של כותבים ואמנים שאישיותם ועבודותיהם מאירות את העיר באופנים שונים.

הקבוצה כוללת את מירון סימה, אמן ישראלי ותיק; יודן רופא, אדריכל ירושלמי צעיר המנסה לשלב מבנים חדשים בסביבתם, במקום להביא להרס תחתם; חיים גורי, משורר וסופר, נציג הדור שלו, שלאחרונה הקדיש עצמו להפקת שלושה סרטים על השואה וההתנגדות בגטאות וביערות אירופה.

את האומנים הירושלמים מייצג פרץ חיים, העושה את ימיו בחציבת אבנים קטנטנות, ושימוש בהן לבניית תוספות לדגם ירושלים בתקופת בית שני, הנמצא במלון הולילנד. בתקופה שקדמה למלחמת ששת הימים, הדגם שימש רבים מתושבי ירושלים כתחליף הטוב בנמצא לביקור בעיר העתיקה ובהר הבית, שהיו סגורים לתיירים יהודים מישראל. איחודה של העיר וחידוש החפירות הארכיאולוגיות סביב חומות העיר ובתוכה שינו את התמונה שיצרו ארכיאולוגים והיסטוריונים לפני עריכת חפירות אלה. הדגם החל להשתנות בהתאם, והציג את המציאות בעירו של הורדוס, הבנאי הגדול מכל מלכי ישראל.

הארכיאולוג יגאל שילה תרם תרומה מכרעת לחשיפת ירושלים כפי שהייתה לפני ובמהלך כיבוש העיר על ידי דוד המלך. שילה עמד בראש החפירות בעיר דוד, העיר שייסד דוד המלך כבירתה הראשונה של ממלכת ישראל המאוחדת. חפירות אלה נערכו בחלק העתיק ביותר בירושלים, סמוך לנקבת השילוח, שאפשרה את קיומם של ישובים מדבריים אלה. החפירות היו מוקד לעימותים בין יהודים חילונים ודתיים, עקב חששות הדתיים לפגיעה בבתי קברות יהודים עתיקים. כיום, אתר עיר דוד שנגלה בחפירות הוא אחד המוקדים החשובים ביותר להכרתם ההיסטורית המתחדשת של תושבי העיר.

מאז איחוד ירושלים על ידי דוד המלך במאה הראשונה לפנה"ס, העיר לא נחלקה שוב עד לשנת 1948, אז נכבשה על ידי צבא ירדן. את הניצחון שהונחל לצבא זה, שנסוג ב-1967, הוביל אורי נרקיס, אלוף פיקוד המרכז דאז. כיום, עשרים שנה לאחר מלחמת ששת הימים והניצחון הצבאי שאפשר את איחודה של העיר, ושינה את דמותה ואת החיים בה, נרקיס תומך בפשרה טריטוריאלית בשטחים הכבושים ממזרח לירושלים, בתנאי שהדבר יבטיח שלום ואת צביונה היהודי של מדינת ישראל.

ירושלמים וישראלים רבים עוסקים בחיפוש אחר פתרון רוחני לעתידן של העיר ושל המדינה, כדי למנוע מלחמה עתידית. האב מרסל דיבואה הוא אחד הפילוסופים הבוחנים את ההיבט הרוחני בחיים בעיר. האב דיבואה, כומר במסדר הדומיניקני ואזרח ישראלי, כיהן שנים רבות כראש החוג לפילוסופיה באוניברסיטה העברית; הוא מייצג היבטים רבים של המורכבות הייחודית בחיים האקדמיים, הפוליטיים והתרבותיים בעיר. מעמדה וחשיבותה של הנצרות בירושלים נובעים מהיותה העיר שבה נולדה הנצרות מתוך היהדות. המאבק הרוחני עם הבעיות שעלו מהדו קיום בין הזרמים השונים בנצרות לבין היהדות ברחבי העולם עוטה חשיבות מיוחדת משום ריכוזם של כל אלה בירושלים.

בין המבקשים פתרונות לעתידה של ירושלים הם האוטופיסטים המציעים לחלק את העיר לקנטונים, וטוענים כי זהו הפתרון המציאותי היחידי לבעיה שנדמית כה בלתי-פתירה. ישנם המאמינים בשיבה לרעיון של בינאום העיר, כפי שנקבע בתכנית החלוקה, שהתקבלה בזמנו עד ידי בן גוריון והמנהיגות הציונית, כאשר הללו עדיין האמינו באפשרות של חלוקת הארץ בשלום לשתי מדינות, יהודית וערבית. סטנלי כהן, קרימינולוג, אשתו רות כהן, אמנית בקרמיקה, בנותיהם ג'ודית, חיילת בצה"ל, וג'סיקה בת ה-12, מאמינים שזהו בהחלט עשוי להיות פתרון הגיוני ואף הכרחי.

אך ירושלים נמצאת במזרח התיכון, באיזור הגיאוגרפי שבו ביקש העקרב מהצפרדע לשאת אותו לעברו השני של הנהר, ובמחצית הדרך, עקץ את הצפרדע. בעודם טובעים, שאלה הצפרדע את העקרב מדוע עשה זאת. תשובת העקרב הייתה: זהו המזרח התיכון.

כל קבוצת אוכלוסייה מורכבת ממיעוטים המתאחדים לכדי רוב זמני רק בזמנים של הכרעות או מערכות בחירות. ככלל, הם רואים במיעוטים האחרים גורמים עוינים, ובאופן ספציפי אליהם. למרות זאת, ולמרות השיעור הגבוה של קיצונים מכל הצדדים בירושלים, האיזון העדין והמתוח שבו אנו חיים נשמר. רוב המאמצים של הדוגלים בשלום וברציונליות מוקדשים למטרה זו. התרומה המוחשית של המנהיגות העירונית והקהילתית בירושלים לשמירה על איזון זה מיוצגת על ידי מוריס זילכה, שכיהן במשך שנים כיועצו של טדי קולק לענייני מיעוטים, והקדיש עצמו למציאת פתרונות בטווח הקצר והארוך לבעיות היומיומיות העולות במוקדי החיכוך בין הקהילות האתניות והדתיות, בקבוצות האוכלוסייה השונות המתמודדות עם בעיות של פיתוח פיזי ועירוני, עם ארגוני העזרה העצמית בשכונות הערביות בעלות מסורת השלטון העצמי.

פעילויות אלה נעשות בהשראת האמונה שלפתרונות יומיומיים סיכו גבוה יותר להיות בעלי חשיבות מכרעת בקביעת גורלה של עיר ושל תושביה, מאשר פתרונות טוטאליים.

הספר והתערוכה יציגו משפחה מהקיבוץ היחידי בעולם השוכן בתוך עיר – קיבוץ רמת רחל, המיוצג על ידי משפחתם של משה ומרים כץ. האב והאם – שהגיעו לקיבוץ לפני 53 שנה, ארבעת ילדיהם וארבעה עשר נכדיהם, מהווים ייצוג של אוכלוסייה שאין דומה לה בשום עיר. שלושה דורות של חיים בקומונה שיתופית, שבה הרכוש נמצא בבעלות כל החברים דרך הקיבוץ. בעת הקמתו, ובמשך רוב ההיסטוריה שלו, קיבוץ רמת רחל היווה יישוב חלוצי, על הגבול שבין הקהילות הערביות והיהודיות בארץ ישראל. כיום, רמת רחל הפך לחלק מהותי – לפחות מבחינה גיאוגרפית וקהילתית – בעיר המעורבת הגדולה בישראל, בירת המדינה היהודית.

חוברת **ירושלים שלי** מביאה מספר יסודות הכלולים במיזם: דיוקנים – ציורים וצילומים; כתבות מצולמות בצבע ובשחור-לבן; קטעים מראיונות מוקלטים שימשו לחיבור הדיוקנים המילוליים של הירושלמים **בוהי ירושלים שלי**. יעקב מלכין

טדי קולק

מאז שנת 1965, קולק נבחר מחדש לראשות עיריית ירושלים ארבע פעמים. קולק נולד בווינה ב-1911, הגיע לארץ ישראל ב-1935, והיה ממייסדי קיבוץ עין גב. בזמן השואה עבד עם זרועות המודיעין של בעלות הברית ותנועות מחתרת יהודיות, ועזר לעלייה הבלתי-לגאלית לא"י. ב-1947 וב-1948 עמד בראש הפעילויות החשאיות של "ההגנה" בארה"ב, וכיהן כציר הביטחוני הישראלי הראשון שם. מ-1952 עד 1964, היה מנכ"ל משרד ראש הממשלה, הקים את החברה הממשלתית לתיירות וסייע בהקמת החברה הישראלית למדליות ומטבעות, ואת מפעל תרגומי המדע הישראלי.

ב-1964 סייע בהקמת מוזיאון ישראל. הוא הקים גם את הקרן לירושלים (למיזמים שונים בירושלים) וכינס את ועדת ירושלים (גוף מייעץ פנימי).

קולק זכה בפרסים רבים, לרבות מספר תארי דוקטור של כבוד, והיה שותף בכתיבת הספרים "צליינים בארץ הקודש ו-"ירושלים: 4,000 שנות היסטוריה של עיר הנצח".

"בשנת 2000 ימלאו 3,000 שנה לקביעתה של ירושלים כבירת הממלכה היהודית על ידי דוד המלך. אני חושב שירושלים הוכיחה את קדושתה ליהודים, אף כאשר היהודים נעדרו ממנה. היו זמנים שבהם גורשו ממנה, וזמנים שבהם לא הורשו להיכנס, אך ירושלים תמיד נותרה קדושה עבורם. אינני מאמין שנגיע בקרוב לשיחות שלום. כל שנוכל לעשות בירושלים הוא לשמור על השלום בה, פשוטו כמשמעו – למנוע כל עימותים, ולא להוסיף להחרפת המצב במזרח התיכון. בכך הצלחנו עד היום. השאיפה שלנו היא לאפשר לכל אדם לעבוד בנפרד. ערבים לא יתמודדו למועצת העיר כל עוד הם חוששים לחייהם, בין אם כאן או בחצייתם את הגבול למדינה ערבית. הם מעוניינים להיות בעירייה, אך אינם מעזים להתמודד.

"לפני 17 שנה, בעת איחוד העיר, כולם חזו כי יהיו עימותים אלימים. מאז, ראינו עימותים אלימים בבירות אירופיות למכביר, מאמסטרדם ועד ציריך. גם בלפאסט, ומיאמי, בוסטון ולוס אנג'לס. לא היו לנו עימותים אלימים בירושלים. היו לנו מספר מתקפות טרור, בעיקר טרור מיובא. כאשר ירושלים התקיימה בתוך החומות בלבד, היו רובעים נפרדים: הרובע הלטיני, היווני, האתיופי, הקופטי, המוסלמי, היהודי, וכן הלאה. באורח פלא, כולם חיו ביחד, ביחסים טובים יותר או פחות במשך מאות שנים. אנו ממשיכים במסורת זו.

" אין זה כור היתוך, ואיננו מנסים להתיק בו שום דבר. למעשה זהו פסיפס של תרבויות ועמים שונים, החיים יחדיו בעיר אחת. כל אדם יודע מדוע ירושלים קדושה עבורו, ומדוע הוא אוהב את העיר. אני מאמין שזהו המאפיין העיקרי של ירושלים, כעת ובעתיד. 'שאלו שלום ירושלים' – זהו אחד הפסוקים החשובים ביותר בתהילים. אנו מנסים לפעול כדי להגשימו.

"תחילת התעניינותי בירושלים הייתה בשנות הארבעים המוקדמות, כאשר הגעתי לארץ לראשונה. התחלתי לאסוף ספרים ומפות. אך העניין הגדול שלי בירושלים החל כשנבחרתי בטעות לראשות העיר.

נעשיתי ראש עיר מסיבות שלא היו קשורות כלל לירושלים. סיבות פוליטיות. רציתי לתמוך בבן גוריון, אז העמדתי עצמי לבחירות כנציג המפלגה שלו, ללא ציפיות של ממש, ובבחרתי. זמן קצר לאחר מכן העיר אוחדה, ולמשרה נוספה התרגשות רבה. ישבתי בחדר הזה, ולפתע היה עלינו להחליט מה לעשות בנידון. בתגובה אינטואיטיבית (שנעזרה בניחוח מחושב), בחרנו בדרך הנכונה: לשמר את העיר, להשיב אותה לקדמותה. ירושלים הוזנחה במשך למעלה מ-2,000 שנה, וכעת מששבו בעליה, מוטל עלינו להשיב עטרה ליושנה.

"אנו מנסים לספק שירותים באופן שווה לכול. לא הגשמונו מטרה זו באופן מלא, אך בדברים הבסיסיים כגון מים, כבישים וחינוך, אנו קרובים לכך. אנו מתעקשים גם על מיסוי שווה. אולם בעניינים רבים עולה בעיה של חוסר התאמה. לדוגמה, לפי תקני משרד הבריאות, על חנות להיות בגובה 230 ס"מ לפחות. לעומת זאת, כל החנויות שנבנו במאות ה-11 וה-12 עבור הצלבנים על ידי עבדים ערבים, נמוכים ב-30 ס"מ, ולכן משרד הבריאות ביקש להרסם. במילים אחרות, כל החנויות בעיר העתיקה. היה עלינו להילחם בממשלה והנפקנו אישורים לכל החנויות.

"היו גם אירועים שוליים אך מסוכנים. הללו נגרמו על ידי אנשים המאמינים שהאמונה שלהם ומצוותם דתם קודמות לחוקי המדינה. הם מהווים סכנה, בין אם הם יהודים, מוסלמים או בני דת אחרת.

כל אדם בירושלים הוא קצת דתי. איש אינו מגיע לירושלים מאותן הסיבות שבגינן יגיע לכל מקום אחר. אינני שומר מצוות, אך קשה הדבר לגור בעיר מבלי להאמין ביעודה של העיר, בתחושתה.

"הדתיים מעדיפים רובעים אוטונומיים, אז פיתחנו אזורים לטובת אוכלוסייתם הצומחת, בתכנון עירוני שונה במקצת, ללא מגרשי ספורט ועם יותר בתי כנסת.

"האופי החילוני נקבע על במדרחוב, בפסטיבל ישראל, במוזיאון ישראל, בסינמטק, ובעוד עשרות מוסדות חילוניים. הללו מעצבים את אופייה של ירושלים במידה רבה מאשר מאות בודדות של משפחות דתיות המתווספות לעיר מדי שנה.

"אנו חיים מיום ליום, ובכל שנה אנו מתחזקים מעט, הדבר ייקח עוד מאה או מאתיים שנה..."

רבי יוסף קאפח

דיין בבית הדין הרבני העליון, הוגה דעות ופרשן הרמב"ם. ממובילי קהילת יוצאי תימן.

"אין כל הבריות באים לירושלים מאותן סיבות. יש המגיעים בשל אמונתם בקדושתה של ירושלים – אפשר שהדבר נובע מלימוד ההיסטוריה של ירושלים, קדושתה, מרכזיותה, והם הבינו זאת, איש בדרכו.

יש הבאים לירושלים משום שהיא מוזכרת ללא הרף במהלך חייהם בגולה, וחזרה זו התגבשה לכדי הדבר המרכזי שבדעתם ובמחשבתם. הם למדו גם דברים אחרים, אך נושאים אלה נשנו לעתים רחוקות יותר, ועל כן נקלטו באופן שטחי יותר. מכך ניתן להבין שאנשים באים לירושלים מתוך מחשבה עליה. הגעה לירושלים נעשתה התבנית המרכזית בחשיבתם.

"יש המגיעים לירושלים בגישה שונה. לפני שלושים או ארבעים שנה, החיים בירושלים היו שקטים ושלווים מאוד. אדם שחי חיים ששקטים יחסית בצנעא אינו יכול לסבול את החיים בתל אביב: הרעש, ההמולה, אופיים של הבריות. אז הוא הגיע מתוך משיכה לאופן שבו הדברים מתנהלים על מי מנוחות בירושלים, ולסדירות של שעות העבודה והפנאי. הוא יכול לקבוע לעצמו את מחזורי העבודה והמנוחה, אך לא בסביבה הנוגדת לחלוטין את כל מה שהוא מאמין בו.

אך כאשר פלוני מהלך ברחוב, והרחוב מספק לו בדיוק את מה שהוא רגיל לקבל, את מה שהוא רוצה ומה שהוא חושב עליו, הוא שואב מכך עונג והנאה. כאשר הגעתי לירושלים והתחלתי את לימודי כאן לאחר עלייתי לארץ ב-1943, למדתי במכון הנרי פישל בשכונת הבוכרים. למדתי גם במרכז הרב שברחוב הרב קוק. צעדתי לביתי בתום יום הלימודים, בשעה שמונה בערב, ברחובות בן יהודה והמלך ג'ורג' הנטושים, והם היו ריקים מאנשים, מלבד מוכר הפלאפל, הכול היה נטוש. הנוחות והמנוחה השיבו לי את אורח החיים שאליו הייתי רגיל בעבר.

"לפני חצי שנה, הגיע תייר מתימן, והביא עמו תכשיטים ערביים עתיקים למוזיאון, לצורך זיהויים. קראו לי וזיהיתי את העבודה, את הצורפים בצנעא שיצרו אותה ואת השכונה שבה התגוררו, וכל זאת מתכשיט. יום אחד, עברתי על פני חלונה של חנות ויצ"ו ברחוב יפו ונתקלתי בשני תכשיטים עתיקים. ידעתי מיד שהם נוצרו על ידי סבו של סבי. נכנסתי וקניתי, והריהם לנגד עינייך. ניתן להיווכח בחתימה שמצאתי.

"ישנן שכונות בירושלים שבהן הבריות קמים בשעה מאוד מוקדמת. לי אישית הדבר מזכיר את אורח חיי הקודמים. בשתיים, בשלוש לפנות בוקר כבר ישנם עוברים ושבים – שקמו ללמוד תורה. בשעה זו יש יותר אנשים ברחוב מאשר בשמונה בערב. בתי הכנסת כבר מלאים בשתיים לפנות בוקר, והמשיכה אליהם איננה מאמונה. היא טבעית – אדם מבקש את מה שהוא רגיל אליו. אין זו הדעת אלא הגוף שמבקש לקיים את הרגליו.

"הציונות היא מושג אשכנזי לחלוטין. משום שהיו אנטי-ציונים, יצרו את הציונות: אנטי-אנטי-ציונים. בתימן לא היה צורך בכך. לא הייתה אנטי-ציונות. כל ערגותיהם, שאיפותיהם וגעגועיהם של היהודים היו לירושלים. ארץ ישראל התווספה לירושלים. כאשר אדם נוסע לישראל, ואין זה משנה אם הוא נוסע לקרובים בחדרה, בתל אביב או ברחובות, לאן ילך? יעלה לירושלים! כך אומרים. אין זה משנה היכן אתה מתגורר. הדבר טבעי, זוהי כמיהה טבעית. אולם אין מתחייבת מכך פעולה כלשהי מצדך. הדברים מצטברים: מילה פה, מילה שם, ללא כל מחשבה או קישור ביניהן. המילים מתקשרות בעצמן והופכות למעין דינאמיקה, המתחילה לעלות אל פני השטח.

ומה לגבי עליית התימנים הראשונה במאה ה-19?

"לדעתי, לא הייתה מעולם "עלייה תימנית ראשונה", מכיוון שהעלייה לארץ מתימן לא חדלה בשום זמן. כתבתי על כך מאמר. לא הייתה תקופה שבה לא היו תימנים בירושלים. אנו מוצאים בית כנסת תימני

בירושלים לפני מאות רבות של שנים. והיה דיין תימני בירושלים שנקרא 'אליומנה', פירוש הדבר, 'התימני'. זה היה לפני ארבע מאות שנה.

קירסטן פדרסן

קירסטן פדרסן, נזירה הממשייכת לכנסייה האתיופית, תיאולוגית ואמנית צלמיות, נולדה והתחנכה בדנמרק, וחייה כיום בהר הזיתים שבירושלים, תוך עבודה על דוקטורט באוניברסיטה העברית.

"עבורי, להגיע לירושלים... המקום היחידי בעולם שאליו רציתי להגיע. אבל חשבתי שאני כלל לא ראוייה לכך, שלעולם לא אגיע לשם, שזה רק חלום. כך לדוגמה, אני שומעת יהודים ונוצרים אומרים: עיר קדושה? מה את שחה? כל הרע שבעולם נמצא שם, איך אפשר לכותה עיר קדושה? הם אינם מבינים כי זהו המקום עצמו שקדוש ומקודש, מכיוון שאלוהים בחר במקום זה. ואפשר לומר שעבור הנוצרים, העיר קדושה במובן כפול, מכיוון שהם מקדשים את הברית הישנה וגם את החדשה. על כן, זוהי באמת ארץ הקודש של הברית הישנה, והיא קודשה שוב על ידי ישו כאשר נולד ומת כאן, וקם כאן לתחייה. אפשר לומר שעברית היא לשון הקודש מכיוון שבראש ובראשונה היא שפת הנביאים, שפת הברית הישנה, התורה, וכן הלאה, וכן שזו השפה שבה ישו התפלל בעולמו. השליחים התפללו אף הם בעברית. זוהי לשון הקודש של הנצרות, כמובן.

"אנו חיים תחת השגחתו של אלוהים כל הזמן, הלא כן? ובכל מקום, אך כמובן שזוהי התרגשות גדולה להיות במוקדה של התפתחות זו. זהו המקום הקדוש ביותר בעולם.

"אנו מאמינים שזוהי העיר הקדושה. ולכן המקום עצמו קדוש. אך עלינו לקדש את חיינו כדי להתאימם באמת למקום הזה. ואין פירוש הדבר לקום ולהכות את הזולת, או לחרוש רעתו, או כל פעולה אחרת נגדו. זו כוונתי. על כך עלינו לחשוב וזאת עלינו לנסות לעשות: לא רק להפוך את העיר למקום קדוש – זאת לא נוכל לשנות בכל מקרה, אלא לקדש את עצמנו, כדי לקיים את אורה של ירושלים המאיר על העולם גם מנקודת מבט מוסרית, מאור שלא תמיד האיר במרוצת הדורות.

"דבר שיש להבינו גם כן הוא שבכל מתכונת שתהיה לה, ירושלים תהיה בינלאומית, מכיוון שכך הייתה מאז ומתמיד. כך שאם ברצונך לומר שהיא תהיה בירת המדינה היהודית במובן של 'החוצה כל המוסלמים, הערבים, הנוצרים' – תודה לך, אך לא כך יהיה. לעולם לא, מפני שהעיר היא בינלאומית מטבעה. לא משנה כיצד נפעל, כך היא מאז ומתמיד, והיא נעשתה בינלאומית אף יותר מכיוון שהנצרות נולדה בה. וגם עבור האיסלאם היא קדושה ביותר, על שום חיבורם של הערבים לאברהם ולדת היהודית דרך כך. זוהי עובדה שלא ניתן להתכחש אליה.

ישנם גם מפגשים בין יהודים, נוצרים ומוסלמים, בוודאי. אני שמחה מאוד לחזות בהתפתחות זו, ואני סבורה כי עלינו לעשות כל שניתן כדי לסייע לכך. מנגד, אני רואה קיצוניות הולכת וגדלה, הן בחוגים

היהודיים והן בקרב הנוצרים, שלא לדבר על הקיצונים המוסלמים. זוהי כמובן התפתחות טראגית והפוכה לחלוטין ממה שירושלים אמורה להיות."

קירסטן עצמה הגיע לירושלים "פשוט משום שהיא עיר קדושה. אין שום סיבה אחרת. זה הכול. לא בגלל שהיא העיר היפה בעולם. אפילו אם הייתה העיר הכעורה בעולם, הייתי נשאר מפאת קדושתה".

רמת רחל: קיבוץ בתוך ירושלים

מעבר לעמק המפריד בין ירושלים לשכונת תלפיות מזרח שוכן קיבוץ רמת רחל, הקרוי על שם קבר רחל הסמוך אליו מדרום.

כדי להגיע לקיבוץ עוברים ברחוב בית"ר, בשכונת תלפיות הציונית שבדרום העיר. חולפים על פני הבניינים הכמעט-לבנים הבנויים מאבן ירושלמית, ועל פני בית הכנסת החדש והמודרני של תלפיות. שורת צריפים ישנים וקטנים מזכירה זמנים שחלפו מזמן, ימי השכונה המקורית.

לפתע מסתבר כי אתה נוסע אחרי טרקטור, הנהוג בידי צעיר הלבוש בבגדי עבודה. בסוף הכביש בן שני הנתיבים (שבו עובר גם קו 8 העירוני), שניכם נכנסים לקיבוץ רמת רחל.

המאפיין המיוחד בקיבוץ רמת רחל הוא שהוא שוכן למעשה בתוך תחומי עיר הבירה, ירושלים, והגישה אליו היא כאל שכונה רגילה בעיר. עם זאת, הוא עומד לבדו: הגדר הגבוהה המקיפה אותו, והשערים בכניסה אליו, המאפיינים כל קיבוץ, הם יותר עניין של פרטיות מאשר בטיחות כאן.

בעודך הולך ברחבי הקיבוץ לעבר הבניין הראשי, חדר האוכל, אתה מבין מיד כי זהו קיבוץ ככל קיבוץ בישראל.

בשנות העשרים, מיקומו האסטרטגי של הקיבוץ בקצה העיר הפכוהו למטרת מתקפות רבות. ב-1929, בחודש אב, תקפו ערבים את הקיבוץ בעת שרוב תושביו נעדרו ממנו כדי לעזור בהגנת הרובע היהודי. רק 10-15 נותרו – עם רובה אחד, אקדח ושני רימונים. בקרבות אלו נהרג תושב אחד, והשאר אולצו לעזוב. הערבים השתלטו על הקיבוץ, באו עם גרזנים, השמידו ושרפו את האוהלים ואת בניין המגורים.

בכ"ט בנובמבר 1947 החלה המלחמה ברמת רחל. הקיבוץ היה אחד ממוצבי ההגנה הקדמיים בירושלים, ועד ינואר פונו כל הנשים והילדים לירושלים. המאפייה והמכבסה ששירתו את העיר לא פעלו, והקיבוץ היה מנותק. כ-60 תושבים נשארו לעמוד מול השכונות הערביות הירושלמית באקה, טלביה, קטמון והמושבה הגרמנית.

עד ה-15 במאי, כאשר עזב החייל הבריטי האחרון את ארץ ישראל, הערבים כבשו את יישובי גוש עציון היהודיים, במעלה ההר, כ-18 ק"מ דרומה, בין בית לחם לחברון. המצרים התקדמו במאמץ לכבוש את ירושלים, אך קודם לכן היה עליהם לכבוש את רמת רחל.

בין ה-15 ל-22 במאי, הירדנים והמצרים הפגיזו את הקיבוץ, שבו היו, לדברי משה, חיילים מתנדבים מגרמניה, פולין, אנגליה ויוגוסלביה. במשך שבועיים עד שלושה שבועות לאחר מכן, רמת רחל החליפה

ידיים פעמים רבות (יש שאומרים ארבע פעמים, אחרים מציינים שש פעמים). מכל הלוחמים שנותרו להגן על הקיבוץ, רק ששה לא נפצעו.

לבסוף כבשו חיילים יהודים את שכונות קטמון ואבו תור הערביות. הירדנים ניתקו את הכביש בין הקיבוץ לעיר כשכבשו את תלפיות הישנה. הקיבוצניקים ירו במרגמות מאולתרות על האזור שכיום מצטלבים בו רחוב בית"ר ורחוב קלאוזנר, בסמיכות לכניסה לקיבוץ. לרוע המזל, המרגמות לא התפוצצו. החיילים הערבים, שציפו לפיצוץ מושהה, נמלטו בפחד מן האזור.

בסוף הקרב, 43 חיילים ישראלים נהרגו ולמעלה מ-40 נפצעו, אך הערבים איבדו כ-470 חיילים ורמת רחל שוב הייתה בידי היהודים.

מפאת קירבת הקיבוץ לעיר, עולה התהייה האם הנוער מתפתה לעלות על אוטובוס כדי לאכול פיצה בעיר, או האם המבוגרים מעדיפים סרט או קונצרט בעיר על פני בילוי בקיבוץ.

אברהם אומר שמכיוון שבקיבוץ אין בני נוער, אין להם בעיה עם קבוצת גיל זו. אף בקרב גרעיני הנח"ל (בני 21-18), לדבריו "אני רואה אותם כאן בקיבוץ בכל ערב; הם אינם בורחים לעיר. העיר קרובה מאוד, אך אני רואה זאת כאיזון חיובי לקיבוץ."

"אולי בעוד 20 שנה נהיה חלק של ממש בעיר, אך דרומית-מזרחית לכאן עדיין אין שום דבר. איננו רצים לעיר בכל יום. חיינו הם כאן. אנו מנסים לבנות את חיינו בקיבוץ, למרות שיש לנו אפשרות לאכול פיצה או ללכת לקונצרט בעיר."

פעם בשבוע מוקרן בקיבוץ סרט, ויום אחר מתקיימים ריקודי עם, ותכניות אחרות הכוללות תכנית מיוחדת כמעט מדי ערב שישי. ישנה קבוצת כדורסל ויש גם מסיבות. בחורף ישנן קבוצות עניין מיוחדת בערבית, לימודי קרמיקה, ועל ירושלים, לדוגמה. לחברים יש טלוויזיות בבתים, אך אין סתירה בין תכניות הקיבוץ לבין הטלוויזיה.

"יש קיבוצים אחרים הסמוכים לערים, אך ירושלים אינה מפריעה לי", אומר אברהם. "חברי הקיבוץ יכולים לקנות מה שהם צריכים בעיר, מפני שהיא קרובה לכאן. לדעתי, ירושלים היא משהו מיוחד, אך אינני מרגיש סתירה."

כאברהם נשאל מה ייחודי ברמת רחל ומה גורם לו להישאר שם, הוא משיב בהחלטיות, "אני מרגיש שברמת רחל יש עוד הרבה דברים לעשות, שאולי לא הייתי יכול לעשות בקיבוץ של 600 חברים, למשל, שבו כבר הכול קיים. כאן יש לנו קיבוץ שעודנו קטן, ואני מרגיש שיש עוד הרבה עבודה. עוד לא סיימנו לבנות את רמת רחל."

אנואר נוסייבה

לפני מלחמת ששת הימים – מושל ירושלים, שגריר ירדן בלונדון, שר הביטחון בממשלת הוד מעלתו המלך חוסיין. החל מ-1979 – ראש חברת החשמל המזרח ירושלמית. תואר במשפטים מאוניברסיטת קיימברידג'.

"זוהי עיר יפהפייה, שכל אדם נקשר אליה בחוזקה, מבלי לדעת בהכרח את הסיבה לכך. אולי למזג האוויר יש קשר לכך. האקלים, האוויר... כל דבר בה. אין זה הגיוני. עבורי, המצב המיטבי הוא כזה שבו הכול נמשכים לירושלים בחוזקה כמוני. אני באמת מאמין בכך, מכיוון שעבורי, ירושלים היא עיר ייחודית, ובעיניי היא ניצבת במקום שונה מכל עיר קדושה אחרת, אפילו רומא או מכה. העיר היא מוקד שסביבו רבים כל כך השליכו את יהבם, את אמונתם ואת שאיפותיהם. רומא, לדוגמה, נושאת חשיבות עליונה בעיניי פלג בקהילה הנוצרית, אך לצדה הייתה בעבר העיר קונסטנטינופול. גם מכה ומדינה, הערים הקדושות לאיסלאם. בעולם, ירושלים עומדת במקום שונה לחלוטין מכל הערים האחרות. היא ייחודית באמת, אולי מפני שהייתה קדושה עבור רבים כל כך במשך זמן רב כל כך. ועדיין, קדושה היא תכונה מחלחלת. לא ניתן להבחין בין קדושה מסוג אחד לאחר.

"ירושלים נשגבה מהפוליטיקה. כאשר אהבתנו לירושלים אינה אהבה פוליטית, היא נעשית עמוקה מהפוליטיקה. לכן, אני חושב שצריכה להיות הכרה אוניברסלית באהבה זו, שחשים כולנו כלפי העיר, לרבות מידה רבה של הבנה הדדית וסובלנות. מבלי אלה, ובייחוד ההבנה, נמשיך לשגות. אינני חושב על ירושלים במונחים של נוסחות פוליטיות, מכיוון שהפוליטיקה היא הצרה של העולם, לדעתי.

"הייתי רוצה להוציא את ירושלים מתחום הפוליטיקה ולהפכה לעניין חשוב יותר, משמעותי יותר ממה שניתן להגדיר בנוסחות פוליטיות. כדי להימשך לירושלים ולאהוב אותה באמת, נחוצות לנו סובלנות והבנה. לכן אני מעדיף לחשוב על ירושלים במונחים שאינם פוליטיים. אולי הדבר קצת אנוכי מצדי, אך חשבתי בזמני, כערבי ומוסלמי, שניהלתי את ענייני העיר בצורה הוגנת מאוד – לא בעלות – לא לרכוש – לא שליטה, אלא שירות שנתתי לעיר שייצגה עבורי את מהות האמונות של שלוש הדתות, שבהן האמנתי בעצמי, והן היו שורש אמונתי הדתית האישית.

"חשבתי שהדבר התנהל בצורה מצוינת. למשל, אינני חושב שאותה אווירת סובלנות שררה בבוא הצלבנים. עבור הנוצרים, הייתי גורם חיזוני. וכן עבור היהודים, בעוד שאני, כמוסלמי, לא ראיתי לא בנוצרים ולא ביהודים גורמים חיזוניים. הם היו חלק מהאמונה שלי. על כן להשקפתי, הצלבנים לא היו התשובה. בה בעת אני חש, בהקשר של הניסוי הישראלי להדיר אותי מירושלים, כמוסלמי, כערבי או כנוצרי עם מסורת ארוכה של חיים בירושלים, כי אין לאפשר דבר כזה.

"אם תשאלי אותי, 'מהי הנוסחה שאתה מציע?', לא אתיימר לתת נוסחה. כל שאני מבקש הוא שאנשים יבינו את ירושלים, את החיבה של אנשים אחרים כלפי ירושלים, ושיכבדו את החיבה הזאת ואת הקשר הזה.

"אני יודע שעבורי, ירושלים היא יהלום, והיא חשובה מדי עבורי כדי לקלקל או להרוס אותה בגלל מחלוקות על נוסחות פוליטיות. זוהי עיר חשובה להחריד, ועל כן אני מאמין שעלינו לפעול לפי תחושותינו, לנסות לגלות את הנוסחה שלנו בניסוי וטעייה, במקום להכתוב כללים אחידים.

"לאחר 1949, ישראלים לא הורשו להגיע לצד זה של העיר. נאמר לי כי היו מקרים רבים של חיילים ירדנים, ערבים – אנחנו, שחיללו אתרי קבורה יהודים, מקומות קדושים. בדומה לכך, ראיתי בעצמי, בצד הישראלי, מקדש מוסלמי שהפך לבית קפה. ישבתי בבית הקפה הזה בעצמי. ראיתי אתרי קבורה מוסלמים הופכים לאתרי בניית בתי מלון. היו מקרים כאלו בשני הצדדים. העניין הוא שבמקום לעסוק במקרי עבר אלו, עלינו לנסות ליצור חזון של העתיד שבו לא יהיו עוד חילולי קודש. זאת עלינו לעשות: עלינו לשכוח את העבר ולבנות עתיד טוב יותר. אך כיום, המצב רחוק מלהיות משביע רצון.

"במסורת שלי, ירושלים נשמרה תמיד מחוץ להקשר פוליטי, מכיוון שהיא הייתה חשובה מדי בשביל פוליטיקה. זוהי הסיבה שקבענו את ערי הבירה שלנו בדמשק, בבגדד, אך לא בירושלים. לירושלים היה מעמד מיוחד – אך לא כבירה פוליטית. מנגד, אין זה דבר שאני קובע מראש. זהו דבר שאני מותר להחלטת האנשים עצמם, בשני הצדדים – יהודים וערבים.

"מבחינה פסיכולוגית, אינני תומך ברעיון חלוקת העיר לגטאות נפרדים. אני חושב שהדבר אינו הכרחי. אני חושב שראוי שאנשים יוכלו להתערב זה בזה. אין צורך בחומות הפרדה, בוודאי שלא בין רובעים לאומיים. תושבי ירושלים הם קהילה אחת."

נתיבה בן יהודה

"מדוע ירושלים היא אחת הערים הגרועות בעולם לחיות בה? מכיוון שהאנשים היחידים שיכולים ליהנות באמת מהחיים כאן הם אלה שנשמתם מתרוממת בכל צעד שהם צועדים ברחובות ירושלים. אלה מסוגלים להביט בכל אבן, לזהות את מקורותיה העתיקים ואף לנחש, על בסיס גילה של האבן וצורתה, את התפקיד שמילאה במבנים שבנו הורדוס והחשמונאים. כל אדם שרוצה לחיות בעיר רגילה כמו תל אביב, לעולם יחוש זר בירושלים."

"כל תושב בירושלים – כיום או בעתיד – מוכרח לקבל את ההשלכות העולות מן הטבע היהודי-ציוני-עברי של מדינת ישראל ושל ירושלים כבירתה של מדינה ציונית ודמוקרטית, המבטיחה רמה מיטבית של עצמאות תרבותית לכל דת או קבוצה לאומית."

"ירושלים אינה עיר מערבית רגילה, עם חתך רחב עירוני רגיל הכולל שיעור גבוה של מהנדסים, תעשיינים ומנהלים.

רוב האנשים שתפגוש בירושלים הם עובדי ציבור, או אקדמאים, או אמנים המסוגלים לחיות בעיר הזו רק מכיוון שהם צופים, ולא משתתפים פעילים בחיי העיר.

זוהי עיר שאוכלוסייתה מתקרבת לחצי מיליון איש, והיא ממשיכה לנהוג כעיר קטנה.

ירושלים מחולקת לעשרות שכונות, שכל אחת מהן היא עולם בפני עצמה, עם מעט מאוד מגע של ממש עם השכונות האחרות. כך, הירושלמי חש זר בכמעט כל אחת משכונות אלה, וחש מנוכר מהעיר שבה הוא מתגורר. בירושלים, אדם חש ניכור שהוא אופייני לכל הערים הגדולות. עם זאת, הערים הגדולות מציעות פיצוי על תחושה זו. יש בהן חיי לילה, ומקומות מפגש לאנשים המאפשרים להם להעמיד פנים שהם שייכים לעיר שבה הם חיים. בירושלים אין חיי לילה. רק בתוך הבתים הירושלמיים ניתן לראות את האורות הדולקים. לעתים, אומנם, גם עד שתיים לפנות בוקר.

"החיכוכים והמפגשים בין גישות ותפיסות עולם השונות באופן מהותי זו מזו, הופכים את ירושלים למקום של עימותים אינטלקטואליים סוערים, אך מובילים גם כן לניכור בין הקבוצות השונות, שהן לכאורה חלק מקבוצה אחת – הקהילה הירושלמית.

"כאשר רחוב בן יהודה והרחובות הסמוכים לו הפכו למדרחוב... הירושלמים הראו שהם יכולים לחיות גם בחוץ, כמו תושביהן של ערים אחרות. לעומת זאת, אופייה הבסיסי של העיר לא השתנה. ירושלים עודנה ההפך הגמור של תל אביב. אני עדיין חשה שירושלים איננה עיר של ממש, אלא אגד של ערים אחרות, שתושביהן חיים במעגלים חופפים של משפחה, קהילה ובנוסף העיר, שיוצרים שלם חובק-כול, אך מאוחד."

זהו פחות או יותר האופן שבו נתיבה בן יהודה, סופרת ומחברת מילון עברי ייחודי לשפה העברית, תיארה באוזניי את יחסי האהבה-שנאה שלה עם העיר, שבה חיה ב-37 השנים האחרונות ובה כתבה את שני הרומנים הראשונים שלה: "1948: בין הספירות" (1980) ו-"מבעד לעבותות" (1985), שהיו תחילתה של סדרת ספרים מתוכננת בת 15 חלקים על המהפכה הציונית, "מנקודת מבטו של אדם, מהחיילים הפשוטים". הסדרה צפויה להתרחש בתקופה שתחילתה בעלייתו של סבה לא"י ב-1904 וסופה בימינו. הרומן הראשון מתאר את לוחמי הפלמ"ח, החל מכ"ט בנובמבר 1947 (תאריך החלטת מועצת הביטחון על הקמת מדינה יהודית ומדינה ערבית בארץ ישראל) עד אמצע חודש מרץ 1948. הרומן השני מתאר את חייהם של הלוחמים הללו במלחמת העצמאות, עד חודש יוני 1948.

בן יהודה מנסה להציג תמונה בדויה אך גם אותנטית של התקופה, האירועים והאנשים כפי שראתה אותם בשדה הקרב ובמחנה הצבאי, ולתאר את המהפכה הציונית בשלביה והישגיה המכריעים. גישה זו התגלתה כמטרידה למדי עבור קוראים רבים, הרואים בשני הרומנים הראשונים שלה כחתיירה תחת התהילה והאגדה שבתקופה זו של גבורה בהיסטוריה היהודית. קוראים אחרים הביעו דעות אחרות. אחד ממפקדי הפלמ"ח ודמות מובילה בחיים בארץ תיאר את עבודתה כ-"תרומה ליצירת מיתוס היסטורי, באופן דומה לעבודות הקלאסיות שבעבר תרמו ליצירת מיתוס היסטורי באמצעות תיאור דמויות היסטוריות, כגון דוד המלך או אדיפוס, כבני תמותה המסוגלים גם לשגות."

נתיבה בן יהודה הטביעה את חותמה על עולם הספרות העברית לראשונה כשיצא "מילון עולמי לעברית מדוברת" בשני כרכים, שחיברה יחד עם דן בן אמוץ, ושהיווה נקודת מפנה במערכת היחסים שבין התפתחות העברית כיצירתם הקולקטיבית של דובריה, מחד, ומנגד, עברית כתובה, "נכונה" ו-"תקנית" כביכול.

האנתולוגיה שלה, "ברכות וקללות: אוסף פרטי" אוספת "פנינים" מספרות עברית בתקופות שונות.

חיים כהן

סופר והוגה דעות, כיהן כמנכ"ל משרד המשפטים, היועץ המשפטי לממשלה ושופט בבית המשפט העליון.

"תמיד ראינו בבינאום ירושלים הרע במיעוטו. ב-1947, היינו מוכנים לפשרה בעניין ירושלים, בתמורה למדינה יהודית עצמאית. עם זאת, בשום זמן לא ראינו בבינאום העיר מטרה בפני עצמה. פשוט קיבלנו

זאת, מפני שלא ראינו כל חלופה לכך. האו"ם החליט שניתן להקים מדינה יהודית ומדינה ערבית בארץ ישראל, ושירושלים תהיה עיר בינלאומית. על מנת להגשים את מטרתנו להקים את המדינה היהודית שהובטחה לנו, הסכמנו לתנאי בינאום ירושלים. אחרת, לא היינו מסכימים לכך לעולם, ובוודאי שלא היינו מבקשים זאת.

"כאשר כתבנו את טיוטות החוקים (של מדינת ישראל שתוקם זמן קצר לאחר מכן), נמנענו בכוונה תחילה מנושא ירושלים, והשארנו אותו פתוח. אולם מעת הקמת המדינה... התחייבנו ללא מילים ביננו לבין עצמנו: ירושלים תהיה עיר ישראלית, אף אם רק מחצית העיר בידינו. אז החליטה מנהלת העם הזמנית להעביר את כל משרדיה לירושלים. ובכן, ההחלטה התקבלה אך היה זה עבדך הנאמן שהיה הראשון לממשה. משרד המשפטים היה המשרד הראשון שהועבר מהקריה בתל אביב לירושלים, כאשר הייתי מנכ"ל המשרד.

"אינני מסכים שהרעיון [של מתן אוטונומיה לרובעים השונים בירושלים ולניהול המקומות הקדושים בעיר] הוא שריד של רעיון הבינאום, אך אני כן גורס כי זהו רעיון בריא, הגיוני וניתן ביצוע. כאשר ירדתי מכס השיפוט לפני ארבע שנים, ראש העיר, מר טדי קולק ביקש ממני להכין טיוטה של חזון לירושלים עצמאית. במילים אחרות, חוקה לירושלים עצמאית, או יותר נכון, אוטונומית, מעין 'עיר חופשית'. לא ירושלים בינלאומית, אלא עיר שתהיה בריבונות מלאה של מדינת ישראל, שתחולק למחוזות, או רובעים, אלו יהיו ערים נפרדים שיחברו לכדי לפדרציה. האזור כולו ייקרא ירושלים רבתי, או מטרופולין ירושלים.

"עבדתי על חוקה זו במשך שנה שלמה, והטיטה תהיה מוכנה לשימוש כאשר יחלו הדיונים על עתידה של ירושלים.

"ירושלים כ- 'עיר חופשית' תהיה עצמאית ולא תישען על סמכות הממשלה המרכזית. 'ירושלים חופשית' שכזו תנהל את ענייניה, תגבה את מסיה, והממשלה המרכזית תהיה אחראית רק לענייני הביטחון (צבא ומשטרה), וכמובן, תייצג את ענייניה של ירושלים בזירה הדיפלומטית הבינלאומית.

"לדעתי, ירושלים היא עיר ייחודית, ועל כן היא ראויה למעמד ייחודי – אף בהקשר הייחודי של מדינת ישראל.

"... בחלוף השנים, אני מוצא שקשרי לעיר התחזקו. אינני רואה עוד בירושלים כמקום שיקבל את בוא המשיח, ויביא לגאולה שלמה. אינני מאמין שבית המקדש חייב להיבנות בירושלים כדי להשיב את אופייה הקדוש של העיר. אני אוהב את ירושלים ונשמתי כולה כרוכה בעיר זו, לא רק מפני שהיא נבחרה על ידי אלוהים כעירו וכמקום בית המקדש. אני אוהב את ירושלים וכרוך בה, לא עבור גן העדן, אלא עבור ירושלים.

"כשהייתי נער, הייתי קשור יותר לירושלים השמימית. אך כיום, אני קשור רק לירושלים הארצית. עוד כשהייתי בגרמניה, לפני שעליתי לארץ ישראל – הייתי אז בן 18 – ראיתי את ירושלים הארצית כעיר או כפר שניצב שומם ושום אדם תרבותי לא ישקול להתגורר בו. מנגד, ירושלים השמימית הייתה עבורי אור

וטהרה. כשהגעתי לירושלים, חזיתי בעיר שאפילו בשנת 1929 או 1930 – הייתה היפה בתבל. גמעתי את ניחוחה המשכר. המושג 'ירושלים השמימית' היה קשור יותר לעולם הבא מאשר לקיום בעולם הזה, יותר לימי המשיח מאשר לימינו אנו. באותה עת, כמובן, האמנתי בחוזקה כי עולם בני התמותה יהפוך יום אחד לחסר רלוונטיות. כיום אני שמח מאוד לרכז את כל מאמציי ב-'ירושלים הארצית', ואינני זקוק עוד ל-'ירושלים השמימית' כדי להעמיק את שורשיי, ליהנות מהחיים בארץ זו, ולחוש סיפוק.

"בגרמניה ראינו ביהודים חילונים כגויים. אף כינינו אותם כך. לפתע, כאן בארץ, אף בגויים ראינו יהודים. הייתי תלמידו של הרב קוק והאמנתי בתמימותי כי ניתן להשיב את כל אותם יהודים "סוררים" לחיק העדר. חשבתי שהדרך לעשות כן היא פשוט לדבר בנועם, לאהוב ולשכנע בעדינות, כדי למשוך אותם ברוח של הבנה ואנושיות.

"באותה עת (1929-30) הייתי ישיבה-בחור (אברך). שמרתי על מעמד זה במשך שנה שלמה. יכולתי להיות זמן רב ברובע מאה שערים, עם חברי נטורי קרתא, עם תומכי הרב זוננפלד, שבביתו פגשתי חברים באגודת ישראל. כשם שהייתי סובלני כלפי יהודים חילונים, כך הייתי סובלני לפי כמה מהמנהיגים הדתיים האנטי-ציוניים הימנים, ואף הרחקתי לכת והערצתי אותם. זאת, עד פורים בשנת 1930.

"באותו חג פורים, הייתי בחצר ישיבת מאה שערים. צפיתי בבובת ענק של הרב קוק עולה באש. ממש כמו האוטו-דה-פה באינקוויזיציה הספרדית. אני זוכר שלבי נמלא שנאה. אך לא היה לי אומץ לספר על כך לרב קוק או למי מתומכיו. כעסתי כל כך! בה בעת, חששתי שהוא ייפגע אם ישמע על שריפת הבובה. כאשר סיפרתי על כך לחבריי לישיבה, הם ענו כי "הרב קוק יודע על מה שעשו, והוא אינו פגוע. בפשטות, הרב מעדיף להיפגע מאשר לפגוע בזולת."

"מה הופך את ירושלים לקדושה? עבור יהודים דתיים, ירושלים קדושה משום שאלוהים הכריז על קדושתה. לנו אין צורך בהכרזה אלוהית. עבורנו, ירושלים קדושה משום שאנו קבענו שהיא קדושה וקידשנו אותה. הקנינו לירושלים את קדושתה מתוך אהבתנו העמוקה והרוחנית לעיר."

היוצרים:

פליס פזנר מלכין עלתה לישראל מארה"ב ב-1949 בהמשך ללימודיה באקדמיה לאומנות בפילדלפיה, ובמכון "בארנס", למדה בבצלאל בירושלים ובסורבון בפריז. התגוררה ופעלה בירושלים, בפריז, בניו יורק, פילדלפיה, חיפה ומאז שנות ה-70 בירושלים. משנת 1953 ועד לימים אלה השתתפה בעשרות תערוכות יחיד ותערוכות קבוצתיות במקומות כמו מוזיאון תל אביב (בה הוצגו כרזותיה לתיאטרון הבימה, הקאמרי והמטאטא שהיו הכרזות המצויירות הראשונות לתיאטרון בישראל). ב-1993 פרסמה סדרת רישומי נופים של **פאריס** בספרו של יעקב מלכין "ונקבן": רומן קולנועי בהוצאת "מסדה". פליס פזנר מלכין אצרה את התערוכה הדוקומנטרית "**אמנות פיגורטיבית יהודית: שלשת אלפים השנים הראשונות**" המוצגת מאז 1996 בארה"ב ובישראל במוסדות חינוך שונים. בשנת 2000 פזנר מלכין הציגה תערוכה בגלריית "מבט" בת"א. ופורסם הספר "פליס פזנר מלכין ציורים" בהוצאת איקן-מס מדיה, ירושלים. כן הציגה תערוכות יחיד בארץ והשתתפה בתערוכות באנגליה ובארה"ב. **פעילותה הציבורית:** בחיפה השתתפה פליס פזנר מלכין בייסוד מרכזי התרבות והקהילה **בית רוטשילד** והמרכז הערבי-יהודי **בית הגפן**. היא יסדה וניהלה את בית הספר לאמנויות של **בית רוטשילד** (ציור, קרמיקה ופיסול). ב-1971 הקימה וניהלה את מרכז האמנויות הערבי-יהודי ליד מרכז בובר של **האוניברסיטה העברית**. פירומויה כוללים: "**אמנות כאהבה**" סדרת אלבומים, שהתפרסמה בשנת 1976 בהוצאת **מסדה** ובספר "אמנות כאהבה" המשותף לה

וליעקב מלכין. כמו כן ערכה יחד עמו את **לקסיקון האמנויות**, בהוצאת מסדה בשנת 1975. החלה ביצירת סדרת הפורטרטים במיזם **"ירושלים שלי"** שהוצגה לראשונה ב1981, ב"מרכז תרבות אמריקה" בירושלים, והתפרסמה בהוצאת מוסד ביאליק. חלק ממנה מוצג בשיתוף: "ראשות הרבים", "50 פנים לתקווה" ו"תמורה – יהדות ישראלית", כחלק מחגיגות ה50 לירושלים. <http://www.felicemalkin.com/>

ננסי דארל מק'קנה היא, צלמת עטורת פרסים, יוצרת סרטים, העומדת בראש ארגון הצדקה "SafeHands" כצלמת היא מתמקדת בתיעודי חיים, טקסים ומסורות של נשים ומשפחות ברחבי העולם. בשנת 2003 הקימה את ארגון הצדקה, SafeHands לאמהות, שחזונו הוא עולם שבו אף אישה לא תמות מהריון ולידה. מק'קנה בעלת תואר הוראה מאוניברסיטת מק'גיל ותואר באומנות מאוני' קונקורדיה במונטריאול. מק'קנה עבדה במדינות מתפתחות עבור ארגון Oxfam, ארגון הבריאות העולמי, הפדרציה הבינלאומית לתכנון הורים, הקרן הבינלאומית להגנה ולסיוע בדרום אפריקה ועוד. צילומיה התפרסמו ב: *Twins: Conception to Five*, *Years, Woman's Experience of Sex and The Pregnancy and Birth*, *Sarubona: Black & White*, *Photographs of South Africa and Lesotho 1982* וכן ספרים על חי ילדים בהונג קונג, בישראל ובקוואזולו שבדרום אפריקה, עבור Beens. היא קיבלה את פרס "Times Educational Award" למידע בשנת 1985 על ספרה על קוואזולו שבדרום אפריקה.

SafeHands עבור אימהות" Band Aid Trust, Bond, European Union, Comic Relief, Family Guidance Association of Ethiopia, Federal Ministry of Health Ethiopia, FIGO, GlaxoSmithKline, Home Office, IPPF, Liverpool School of Tropical Medicine, Royal College of Midwives, Royal College of Obstetricians and Gynecologists, UNFPA, UNICEF, WHO

<https://uk.linkedin.com/in/nancy-durrell-mckenna-b66144>, <http://www.safehands.org/>

מכתבי יעקב מלכין: "צ'פלין וברכט" פן, 1963. "קולנוע וחופש האהבה" הוצאת ארכיון הסרטים הישראלי 1964. "אמנות כאהבה", מסדה, 1975. "ספרות התסריט" הקיבוץ המאוחד, 1985. "אמנות ההרצאה וארגון המחשבה המילולית", מסדה, 1970, "איכות החיים ותחיית הקהילה", מסדה, 1976, "ההרצאה הדין והשכנוע" מסדה 1994. "דיאלוג" קבצים לעיון ברטוריקה 1990, "במה מאמינים יהודים חילונים" (עברית, אנגלית), ספרית פועלים 2000, "האמונה האתאיסטית של יהודים חילונים" בצרפתית עם הקדמה מאת אלבר ממי, אל-אונס (EL OUNS) פריז 2002, "יהדות ללא אל? יהדות כתרבות, תנ"ך כספרות", עברית, אנגלית, הוצאת כתר וספרית היהדות החילונית, 2004, "היהדות החילונית - אמונה, ערכים ורוחניות" (אנגלית, רוסית), ולנטין-מיטשל, 2004, "אפיקורוס ואפיקורסים - השפעת האפיקורסים וההגות של אפיקורוס ביהדות" (אנגלית) מיילן פרס וספריית היהדות החילונית, ירושלים 2007, "הגן של אפיקורוס - אתאיזם, יהדות וחתירה לאושר", חרגול-מודן, 2014. ("יונה ג'ונס" (מחזה) חיפה, 1965 "שיר השירים", (מחזה) הוצאת חיפה, 1965, "ונקב"ן": ונפשו קשורה בנפשו, מסדה, 1993, "מדאה לאוריפידס" - גרסה עברית לעיבודו של ארצי'בולד מקליש, "המרתף" - תסריט לסרט בבימוי שמעון ישראלי 1964, עריכה: "ד.ב. מלכין על האוניברסלי בשלום עליכם", י.ל. פרץ, 1969, "קלזאפ" מסדה 8-1973 (עורך יחד עם אורי קליין, איתן גרין, אירמה קליין, גידי אורשר, "לקסיקון האמנויות" מסדה, 1975 - ערך עם פליס פזנר מלכין, "ההגדה הישראלית החדשה" יהדות חופשית, 1995, "תרבות היהדות החילונית - בהשתתפות 22 הוגים וסופרים" (עברית, אנגלית), הוצאת כתר וספריית היהדות החילונית, 2006, כתב העת "יהדות חופשית" (1995-

<http://www.yaakov-malkin.co.il/Catalog-Judaism.asp>

THIS IS JERUSALEM TO ME
ירושלים
שלי

All rights reserved ©

